

TÜRK

Özkan Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", *Tarihten Bugüne Başkurtlar* (haz. A. Melek Özyetgin v.dğr.), İstanbul 2008, s. 84-89; Mustafa Öner, "Başkurtça Kısa Dil Bilgisi", a.e., s. 238-292; E. F. İşberdin – İ. G. Galyautdinov, "Başkırkiy yazık", *Başkırskaya Entsiklopediya*, Ufa 2005, I, 372.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

Başkurt Edebiyatı. İdil-Bulgar Devleti zamanında İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Arap alfabesini kullanmaya başlayan Başkurtlar'ın daha önceki dönemlere ait yazılı metinleri yok denecek kadar azdır. Gilmetdin Sancar el-Başkırđı, Nasreddin en-Nasırđı, Ya'küb el-Bulgârđı, İdris el-Bulgârđı, Şems es-Sarâyî gibi âlimlerin Arapça ve Türkçe eserlerinden bahsedilse de bunlardan günümüze ulaşanların sayısı çok azdır. Altın Orda Devleti zamanından kalan Kerderî'nin *Nehcü'l-ferâdis*'i (1342), Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şirin*'inin manzum tercümesi, Hârizmî'nin *Muhabbetnâme*'si (1353), Hüsâm Kâtib'in *Dâstân-ı Cümcüme Sultan*'ı (1368), Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*, Başkurt edebiyat tarihçileri tarafından en eski yazılı metinler kabul edilse de bunlar aynı zamanda Tatar edebiyatının da ilk eserleridir. Aslında İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurtlar'ın yazılı ve sözlü edebiyatı 1920'li yıllara kadar ortaktır. Tatar halk edebiyatında yer alan gazel, beyit ve münâcâtlardan farklı olarak Başkurtlar'da "sesen" diye adlandırılan ozanlar tarafından dumbıra ve kuray eşliğinde söylenen destanlar ve şecereler vardır. Dumbıra XX. yüzyılın başlarında ortadan kalkmış olsa da kuray günümüzde Başkurtlar'ın en önemli halk müziği enstrümanlarından. "Kuraycı sesen" diye tanınan Mehdi Kotoş Kıpçakı (ö. 1849), *Gabdullah Ahund* adlı mizahî eserinde cehalet ve eğitimsizlik üzerinde durmaktadır. Bu dönemin ozan ve edebiyatçılarının ana teması dinî taassup ve cehalettir. Başkurt ozanlarının en meşhurlarından olan Habrav, Sırpa ve Supura Kazak, Karakalpak ve Nogaylar arasında da tanınmıştır. Kobağos (XVI. yüzyıl), Bayık Aydar (ö. 1784), Buranbay Yerkey (XIX. yüzyıl) İsmöhemmet Mirzakayev (ö. 1878), Gebit Arğınbay (ö. 1921) gibi ünlü ozanlar da vardır. *Alpamiş*, *Akbuzat*, *İzevkey ile Morazım*, *Küsek Bey*, *Karas ile Akşa*, *Edigey*, *Ural Batır*, *Akbak Kola*, *Kara Yurğa*, *Kunır Buğla*, *Zayatülek ile Hıvblıv*, *Zihre ile Adlar* ve *Boz Yiğit* destanları çok tanınmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında R. G. Ignatiev, V. V. Katarinskiy, A. G. Bessenov, M. V. Lossievskiy, S. G. Ribakov, M. A. Kulaev gibi araştırmacıların Başkurt-

lar'ın yaşadıkları bölgelerde halk edebiyatıyla ilgili derlemelerinin bir kısmı Rusça olarak yayımlanmıştır. XVIII-XIX. yüzyıllarda A. Kargalı, H. Salihov, T. Başkırđı, Ş. Zeki, G. Osman, G. Çokriy gibi süfi halk şairlerinin çeşitli şiirleri günümüze ulaşmıştır. Başkurt asıllı olmakla birlikte ömürleri Türkistan'da geçen Miftaheddin Akmolla Mirsalih Biksurin, Kaşefeddin Şahimerdan, Ebubekir Divayev gibi yazarlar telif ve tercümeleriyle Türkistan ve Rus edebiyatının kapılarını Başkurtlar'a açmıştır.

Rusya'da 1710 yılından itibaren Arap harfli matbaaların kurulmaya başlanmasıyla XIX. yüzyılın sonuna kadar pek çok dinî ve edebî eser Arapça ve Farsça'dan, Çağatay Türkçesi'nden Tatar Türkçesi'ne çevrilerek yayımlanmıştır. *Heftiyek* (Kur'an'ın yedide biri, 1801), *Üstüvânî Mehmed Efendi'nin Üstüvânî Kitabı* (1802), *Şerâitü'l-îmân*, *Sadrüşşerîa'nın en-Nukâye muhtaşaru'l-Vikâye* (1846), Süfi Allahyâr'ın *Sebâtü'l-âcizîn* (1846), Hakîm Süleyman Ata'nın *Hakîm Ata Kitabı* (1846, 1858, 1888), *Âhir Zaman Kitabı* (1847) ve *Bakırğan Kitabı* (1857, 1893) adlı eserleri, *Risâle-i Kesik Baş* (1846), *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* (1847), *Şerh-i Fikh-ı Ekber* (1849), Taceddin Yağlıcıoğlu tarafından *Sebâtü'l-âcizîn*'e şerh olarak yazılan *Risâle-i Âcizîn* (1849), *Terceme-i Tûtînâme* (1847), Bûsîrî'nin *Kaside-i Bürde* (1848), Yazıcıoğlu'nun *Envârü'l-âşikin* (1861), Altıparmak Mehmed Efendi'nin *Altı Parmak Kitabı* (1861), *Kıssa-ı Enbiyâ* (1861), *Kıssa-ı Tâhîr* (1878), Ebül-Leys es-Semerkindî'nin *Bustânü'l-ârifîn* (1880), Keykâvus b. İskender'in *Kâbusnâme* (1882) adlı eserleri bölgede en çok okunan dinî ve edebî eserlerdir. 1880'li yıllardan itibaren Başkurtlar'ın yoğun olarak yaşadığı Orenburg, Kargalı, Sterlibaş, Ufa ve Troitsk gibi yerlerde cedit mekteplerinin açılmasıyla modern edebiyata yöneliş başlayınca bu eserlerin bazıları önemini yitirmiş, M. Akyığitzâde, R. Fahreddin, F. Kerîmî, A. İshakî, S. Maksudi gibi yazarların Batı tarzında yazdıkları roman ve hikâyeler daha çok okunmuştur. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden önce Başkurtça gazete ve dergi çıkmadığından eserlerini Tatar Türkçesi'yle yazan Şeyhzade Babiç, Mecid Gafûrî, Başkurt ve Tatarlar'ın ortak yazarlarıdır. Mecid Gafûrî'nin *Fakiyrlık birle Ütken Tiriklik*, *Yarlılar yağı Öydeş Hatın* (1905), *Üvey Çocuklar* (1907), *Afzal Tahirov'un Satılğan Kızlar* (1908), *Ziya Ümmeti'nin Atalara Gibret-Yeşlerge Deres* (1910), *Mazlumalar* (1911), Kebir Tuykin'in *Yaman Yoldaş* (1912), Vesim

Sultanov'un *Akça Buş Yatması*n (1913) gibi eserlerinde eski medrese hayatı, örf ve âdetler, eğitimsizlik, fakirlik ve yoksulluk temaları işlenmiştir.

İnce, hisli, lirik ve satirik eserler veren Babiç'in *Halkım Öçin* (1914) ve *Kötem* (1916) adlı kitapları yanında *Yeş Başkurdistan* adlı eseri (Orenburg 1928) ölümünden sonra yayımlanmıştır. Alimcan İbrahîmov ise bütün şiirlerini toplayarak *Şiirler Mecmuası* adıyla bastırılmıştır (Kazan 1922). 1923'te Sovyetler Birliği tarafından kendisine Başkurdistan halk şairi unvanı verilen, Başkurt ve Tatarlar'ın en sevilen yazar ve şairlerinden olan Mecid Gafûrî'nin Akmolla'nın tesiri altında yazdığı ilk şiirleri sade ve basittir. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden önceki ve sonraki yıllarda sosyal konuları işleyen ilk şairlerden biridir. *Eşçi*, *Kızıl Bayrak*, *Höriyet İrtesi* ihtilâli konu edinen eserlerdir. *Tormuş Basıkıçları* ve *Kara Yözler* adlı romanları, *Yoksanmış Tanrı* ve Lenin için yazdığı *Ul Ülmegendir* adlı şiir kitapları Başkurt edebiyatında ilk ateizm örnekleridir. *Sibir Timur Yolu*, *Yeş Gomirim*, *Milletke Mehebbet* yazarın diğer eserleridir. D. Yultıy, Ş. Fidaî, Y. Karim, Ş. Hozaybirzin, Y. Yumayev, S. Yakşıçolov, G. İsenbirzin, F. Tuykin, F. Süleymanov, M. Burangolov, N. Ni yazbayev gibi yazarlar da sosyalist devrimi savunan şiirler yazmışlardır.

Başkurdistan İlmî Merkezi 1923'te Başkurt edebiyatı ve sanatının öğretilmesi, edebî dilin oluşturulması görevini D. Yultıy, M. Gafûrî, T. Yenebi, İ. Nâsırî gibi yazarlara havale etmiş, Ş. Hodayberdin idaresindeki bu heyet Başkurt dilinin ana lehçelerini ve edebî dilin yazım kurallarını belirlemiştir. Orenburg, Sterlitamak ve Ufa gibi şehirlerde çıkmaya başlayan *Başkurdistan* (daha sonra *Başkortostan*) (1918), *Sovet Başkortostanı* (1918), *Kızıl Tan* (1918), *Tatarca Leninsi* (1923), *Başkortostan Pioneri* (1930) gazeteleriyle *Yana Yul* (1923), *Başkortostan Uktusıhı* (1924), *Bilim* (1924), *Henek* (1925), *Ağidil* (1930), *Pioner* (1930) gibi dergilerde yazılan edebî, siyasi ve içtimai makaleler, yeni Başkurt edebî dilinin halk arasında yaygınlaşmasını ve edebiyatın gelişmesini sağlamıştır. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Ş. Babiç, H. Gabitov, Süleymanov'un önderliğinde kurulan Tulkın isimli edebiyat derneği, yayımladığı H. Gabitov'un *Başkort Monaları* (1918) ve Ş. Babiç'in *Yeş Başkortostan* (1918) adlı şiir kitaplarıyla millî Başkurt edebiyatının temellerini atmış, ancak bu hareketin ömrü kısa olmuştur. İç savaş sırasında *Başkortostan He-*

berleri, *Kyuryeş* ve *Kızıl Yul* gibi Bolşevik gazetelerinde yayımlanan şiir ve yazıların edebî değeri pek yoksa da yeni doğmakta olan Başkirt edebiyatının ilk örnekleri olmaları açısından önemlidir. 1919'da Başkirt Devlet Drama Tiyatrosu'nun kurulmasıyla M. Burangulov, Niyazbayev, D. Yul'ty, H. İbragimov gibi yazarların ilk Başkirtçe piyesleri sahnelenmeye başlanmış, bunlardan D. Yul'ty'nin *Karagul* adlı draması (1920), H. İbragimov'un *Başmakçı* isimli komedisi (1920) daha sonraki yıllarda birçok defa sahnelenmiştir. Ayrıca Yul'ty'nin *Benim Hatıralarım* (1924), M. Gafûrî'nin *Şaraf* (1922), *Kızıl (Yıldız)* (1925), T. Yenebi'nin *Eş Suagı* (1926) gibi sosyalist devrimi öven eserleri de sahneye konmuştur.

Sosyalist devrimle birlikte eğitimin yaygınlaşması, üniversite ve yüksek okulların açılması edebiyata canlılık getirmiştir. 1923'te Şairler Birliği, 1927'de Proletar Yazarlar Birliği, 1934'te Yazarlar Birliği kurulmuştur. Bu kurumlar bir taraftan sosyalist ideolojideki edebiyatın gelişmesini sağlarken diğer taraftan yazarlar üzerindeki denetim ve baskıyı ağırlaştırmıştır. *Yana Yul* (1923), *Bilim* (1924), *Yarılık* (1927), *Sesen* (1927), *Ekim* (1930) adlı edebiyat ve sanat dergilerinde B. İşemgul, G. Hayri, B. Valid, A. Karnay, S. Ağış, G. Amantay gibi genç yazarlar sosyalist devrimi savunan eserler kaleme almıştır. Devrimi halka daha iyi anlatabilmek için edebiyat bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. M. Gafûrî, A. Tagirov, D. Yul'ty, İ. Nâsirî, T. Yenebi gibi şair ve yazarlar Başkirt halkının çarlık döneminde çektiği sıkıntıları, iç savaş ve açlık yıllarında yaşananları, komünizmin getireceği güzel günleri *Kanlı Yıllar*, *Kara Yüzler* (1925), *Hayat Basamakları* (1928), *Açlık Tırnağında* gibi eserlerinde dile getirmişlerdir. Şair S. Kudaş *Adada* (1927), *Batır* (1928), *Yaz Kütkeninde* (1930) adlı eserlerinde Başkirt köylerindeki sosyalist değişimi, eski ile yeninin mücadelesini realist bir şekilde anlatsa da dönemin edebiyatına korku hâkimdir. Sansür komisyonu eserleri inceleyip dinî, millî ve tarihî konuları çıkararak yayımına izin vermemekteydi. İhtilâl, iç savaş, kıtlık yılları ve toprakların kolektifleştirilmesi (kolhoz sistemi) sırasında nüfusun % 25'i yok olmuştur. Bu dramalar edebiyatta yer almadığı gibi 1930'lu yıllardan itibaren kolektifleştirmeyi öven ve yücelten eserler verilmiştir.

II. Dünya Savaşı yılları (1940-1945) Başkirt tarih ve edebiyatında "büyük vatan savaşı" adıyla anılır. Başkirt edebiyatında

ayrı bir yeri olan bu savaşta cepheye giden binlerce Başkirt gencinin büyük çoğunluğu geri dönememiştir. Bunların acı hayat hikâyeleri, geride kalanların çektikleri sıkıntılar, cepheden dönenlerin kahramanlıkları hâlâ edebî eserlerde işlenmeye devam edilmektedir. Savaşın başlarında edebiyatın ana konusu halkı savaşa davet, birlik, zafere inandırma, faşizme karşı nefret hissidir. B. Bikbay *Vatan Sakıra*, N. Kerip *Almaşşılar*, K. Mergen *Bir Gailele* ve *Minen Gailem*, R. Nigmeti *Urman Şavlay*, K. Kubay *Yondoş'u* bu amaçla kaleme almıştır. Savaş sonrası dönemde G. Ramazanov, Y. Kolmoy, H. Kerim, M. Gali, E. Bikçenteyev, D. İslamov, Ş. Bikkol, M. Kerim gibi cepheye savaşan ve geri dönen yazarlar Sovyet askerlerinin kahramanlıklarını anlatan eserler yazınca "asker edebiyatı" türü ortaya çıkmıştır. Başkirt edebiyatı, 1937-1945 yılları arasında Stalin terörü ve II. Dünya Savaşı yüzünden otuz yakın yazarını kaybetmiştir. Stalin'in ölümü ve Kruşçev'in iktidara gelmesi Başkirt edebiyatı üzerindeki korku ve sindirilmişliği giderememiş, millî ve tarihî konular üzerindeki yasak devam etmiştir. 1960'lı yıllardan itibaren Başkirdistan'ın bir petrol ve sanayi ülkesi olmaya doğru gitmesi yeniden işçi ve mühendis konulu eserlerin yazılmasına yol açmıştır. B. Bikbay'ın *Akselen Taşkanda*, K. Mergen'in *Narış Tav İteğinde* bu türden eserlerdir. Z. Bişeva'nın *Kemhitilgönder* (1959), *Olo Eyik Buyında* (1966), *Yemiş* (1969), F. İşengolov'un *Arış Başağı* (1968), *İr Yeggetkey Menen At Başı* (1974), *Heykelleder Tereler Ösön* (1974), Y. Hammatov'un *Börtökler Yıyıla Altın* (1965), *Akman Tokman* (1970), *Yeşenle Yey* (1973) Başkirt edebiyatına 1960'tan sonra giren üçleme türünün güzel örnekleridir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla millî ve tarihî konularda eserler yazılması başlanmıştır. B. İbahimov *Kinziya* (1977), *Göçebenin Ayak Sesleri* (1982) ve *Halk Kahramanı* (1988) adlı üçlemesinde Puğaçev İsyanı'na katılmış Başkirt kahramanı Kinziya Arslanov'un hayat hikâyesini anlatmaktadır. K. Mergen *Börköt Kanatı* (1981), Y. Hammatov *Tonyak Amurzarı Hır-Derya* (1982), B. Refikov *Eyerlenmiş At* (1990), *Terazi* (1997), *Karasakal* (1998), A. Hakimov *Dombranın Sesi* (1983), G. Husainov *Aldar Kahraman Kıssası* (1981), *Muhametsalim Ümetbayev* (1991), *Feldmarşal Puğaçev* (1993), *Batırşa* (2000), N. Musin *Batırdan Kallanlar Orada Gömülü* (2001) gibi tarihî romanlar kaleme almışlardır. Başkirt ede-

biyatında en az işlenen konulardan biri Stalin'in 1937-1944 yılları arasında uyguladığı terör neticesinde ölen Başkirtler'in hayat hikâyesidir. E. Hekimov'un *Öğürme*, *Rüzgardan Kaçış Yok*, M. Heyzerov'un *Gitmek İçin Geldim*, G. Hisamov'un *Kanları Dondu Kaldı* gibi eserleri Stalin dönemindeki terörü ve korkuyu, öldürülen binlerce Başkirt'in hikâyelerini yavaş yavaş gün yüzüne çıkarmaya başlamıştır. 1990'dan sonra yoksul kesimin hayat şartlarının ağırlaşmasının etkisiyle Başkirt edebiyatında yeniden köy hayatı ve işçi sınıfı yer almıştır. E. Gereyev *Hikeltele Yuldarzan*, G. Allayarov *Yer Hulışı*, *Alhiv Tandar Arkanda*, M. Yamaletdinov *Hungı Yot*, N. Kotdosov *Yeşen Yaktılı*, *Olo Yul Başı*, B. Nogomanov *Ezen Kalahın* gibi uzun hikâyelerde gelişme devrindeki köy hayatının tezatlarını, B. Refikov *Tavzarza Kar İrte Yata*, R. Sultangareyev *Sıcak Yağmur*, N. Geyetbayev *Dağa Kar Yağarken*, M. Heyzerov *Altın Hukmak*, G. Hisamov *Ösünsü Şartlav*, *Kötölmegende Ut Tokando* gibi eserlerde işçi hayatını anlatmıştır. H. Zaripov gibi yazarlar da kötü yola sapma gençlerin ibretli hikâyelerinde ahlâkî meselelere dikkat çekmiştir.

Ünlü Başkirt şairlerinden M. Kerim'in *Aygöl*, *Diktatöre At Berin*, N. Asanbayev'in *Kızıl Paşa* piyeslerinde 1920'li yıllardaki siyasi olaylar anlatılır. M. Kerim *Yeyeüli Mehmüt* (1981), N. Gayetbayev *Höyerkende Şkağa Yeşer*, B. Bülekov *Ebezzerge Ni Yetmey*, F. Bülekov *Katlanıp Os Hin, Olparım* vb. eserlerde hayatın çarpıklıkları komedi şeklinde ortaya konmuştur. Başkirt şairlerinin en ünlülerinden Mustay Kerim, II. Dünya Savaşı'na katılmış olup Sovyetler Birliği döneminde pek çok ödüle layık görülmüştür. *Otrayd Kuzgaldı* (1938), *Yazgı Tauştar* (1941), *Dekabr Yırı* (1942), *Minin Atım* (1943), *Şigirzar* (1945), *Kaytu* (1947), *Europa-Aziya* (1954), *Kız Urlau* (1958), *Yılğalar Heyleşe* (1961), *Aygel İli* (1967), *Mehebettin Dürt Mizgili* (1978), *Zamanalar* (1982) gibi şiir, deneme, hikâye ve piyesleri, *Ozon-ozak Bala Sak* (1976) isimli otobiyografisi vardır. Eserleri külliyat halinde (I-V, 1971-1973) ve seçmeler yapılarak (I-IV, 1987) yayımlanmıştır. Başkirt edebiyatının diğer bir önemli ismi Nazar Necmi'dir. *Damçılar* (1950), *Yazgı Yır* (1951), *Huş Heyrüş* (1953), *Sakırılmagan Kunuk* (1954), *Garmoncu Dost* (1963), *Kürşilerge Kunak Kilgen* (1972) gibi eserlerinden başka Puşkin, Lermontov, Nekrasov, R. Gamzatov gibi meşhur şairlerden Başkirtçe'ya tercüme yapılmıştır.

TÜRK

Günümüzde Başkırda'nın *Yeşlek*, *Yenışme*, *Başkortostan*, *Kızıl Tan*, *Ömit*, *Ataysan*, *Toratau*, *Aşkazar*, *Vatandaş*, *Agidil*, *Yadkyar*, *Tamaşa*, *Şonkar*, *Tulpar*, *Amanar*, *Literaturniy Başkortostan* gibi gazete ve dergiler çağdaş edebiyata yer veren önemli yayınlardır. Başşehir Ufa'da faaliyet gösteren *Gilim* ve *Kitap* adlı devlet matbaaları edebiyatın gelişmesine önemli katkı sağlamaktadır. G. Husainov başkanlığında bir heyet *Başkort Edebiyeti Tarihi* adlı bir eser hazırlamıştır (I-VI, Ufa 1990-1996). Başkır edebiyatının en önemli ödülleri olan *Salavat Yulay* edebiyat, sanat ve mimari ödülü 1967'den bu yana verilmektedir. 2010'da bu ödülü edebiyat dalında *Tanya-Tansulı*, *Ozıntal* adlı eserlerin yazarı *Rinat Kamal Elfire* adlı eserle almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Katalog Knig otpeçatannı v tipografii imperatorskogo kazanskogo universiteta s 1800 po 1896 (haz. A. Solovev), Kazan 1896, s. 325-435; G. Batırgereyuli v.dğr., "Başkır Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Ankara 2007, IX, 737-779; A. Harisov, *Literaturnoe nasledie başkırskogo naroda*, Ufa 2007, s. 213-340; A. Abdullina, *Poetika sovromennoy başkırskoy prozi*, Ufa 2009, s. 14-138; a.m.f., "Sovremennaya başkırskaya proza: puti poiska", *Agidel*, sy. 7, Ufa 2008, s. 165-170; F. Kunafin, *XIX. Biuat Başkort Edebiyeti*, Ufa 2010, s. 144-361; N. Ahmadieva, "Nekotone aspekti kulturnoy jizni krestyanstva Başkortostana v 1945-1965", *Vatandaş*, sy. 10 (2000), s. 160-164; a.m.f., "Kulturnaya jizn başkırskogo naroda v 1945-1965", a.e., sy. 4, Ufa 2006, s. 128-132; M. Nadergulov, "Osnovie tendentsii razvitiya başkırskoy literaturı na sovromennom etape", a.e., sy. 2 (2008), s. 15-17; O. Korionova, "Proza i publitsistika pisateley Başkortostana o velikoy oteçestvennoy voyne", a.e., sy. 10 (2008), s. 122-126; R. Husnullina, "Stilevoe svoeobrazie istoričeskikh romanov vtoroy polovini XX veka", *Vestnik Başkırskogo Universiteta*, XIV, Ufa 2009, s. 495-498; "Başkır edebiyatı", *Başkortostan Kıskasa Entsiklopediya*, Ufa 1997, s. 57-61; R. Baimov – G. Husainov, "Başkırskaya literatura", *Başkırskaya Entsiklopediya*, Ufa 2005, s. 348-353.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

Tatar Dili. Tataristan Cumhuriyeti'nin Rusça ile birlikte ikinci resmî dili olan Tatarca, Türk dilinin kuzeybatı kolunun Kuman-Kıpçak grubuna dahildir; kökleri İdil Bulgarları'na kadar uzanır. Tataristan, Başkırda'nın, Çuvaşistan, Mari, Umdurt, Mordva cumhuriyetlerinde; Samara, Saratov, Orenburg, Nijni Novgord, Tümen, Tobolsk, Tomsk, Omsk, Çelyabinsk, Ulyanovsk gibi pek çok bölgede ve eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ülkelerinde yaklaşık 7 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Tatar alfabesinde dokuz sesli (a, e,

ë, i, i, o, ö, u, ü), yirmi sekiz sessiz, Rusça'dan geçen kelimelerin yazımında kullanılan kesme ve inceltme işaretiyle birlikte otuz dokuz harf vardır. Tatar Türkçesi'nin Türkiye Türkçesi'nden ayrılan başlıca özellikleri şunlardır: 1. Tatar Türkçesi'ndeki o, ö daha dar ve kısadır. Ayrıca kısa, fakat geniş söylenen bir i ünlüsü daha vardır. 2. Türkiye Türkçesi'ndeki o ünlüsü u, ö ise ü olur: "top", küz "göz"; u ünlüsü o, ü ise ö olur: koş "kuş", öç "üç". 3. İlk hecedeki e Tatar Türkçesi'nde i olur: sin "sen", kilmek "gelmek". 4. Kelime başındaki g'ler, k; d'ler t'dir: küz "göz"; tuymak "doymak", tugız "dokuz". 5. İki ünlü arasında p'ler b, k(e)'ler g, k(a)'lar ğ olur: yabışmak "yapışmak", iğın "ekin", sigiz "sezik", tuğız "dokuz", çığarmak "çıkarmak". 6. Kelime başındaki bazı y'ler c olur: cil "yel", cidi "yedi", cir "yer". 7. Arapça asıllı kelimelerdeki ayın sesi ğ'ye döner: ğailä "aile" şağıyr "şair". Tatarca'da Orta (Kazan), Batı (Mişer) ve Doğu (Sibir) olmak üzere üç ağız vardır. Çağdaş edebî dil Orta ağıza dayanmaktadır. S. Helfin (*Tatar Grameri*, 1778), İ. Helfin (*Azbuka i grammatika tatarskogo yazıkı*, 1809), A. Troyanskiy (*Kratkaya tatarskaya grammatika*, 1814), M. İvanov (*Tatarskaya grammatika*, 1842), F. W. Radloff (*Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, 1882), Kayyüm Nâsırî (*Lehçe-i Tatar*, 1895; *Kavâid-i Kitâbet*, 1892), Alimcan İbrahimov (*Tatar İmlası*, *Tatar Sarfı*, *Tatar Nahvı*, 1911-1916), Cemaleddin Velidî (*Tatar Dili Grameri*, 1919; *Tatar Tilinin Etimolojik Sözlüğü I-II*, 1927-1928), L. Zalyay (*Tatar Tilinin Orfoepik Nigizleri*, 1953), L. Celey (*Tatar Tilinin Tarih Fonetikası Buinça Materialı*, 1954), Ş. Ramazanov (*Tatar Tili Buinça Oçerkler*, 1954), V. Hakov (*Tatar Edebi Tili Tarihi Buinça Oçerkler*, 1965), M. Zeki-ev (*Tatar Halkı Tilinin Barlıkka Kilüi*, 1977) Tatar dili ve ağızları üzerine çalışan bilim adamlarından bazılarıdır.

1722'de Tatarca'ya tercüme edilerek yayımlanan I. Petro'nun hazırlattığı bildiri ilk Tatarca metin kabul edilmektedir. İlk kitap ise 1785'te Petersburg'da basılan, Rusya İmparatorluğu'ndaki vilâyetlerin nizam ve tertibiyle ilgili kanun külliyatıdır. 1801'de Kazan'da ilk Arap harfli matbaanın açılmasıyla Türkçe-Tatarca kitap neşriyatı çoğalmıştır. XIX. yüzyılın sonunda Kazan'daki Arap harfli matbaaların sayısı on beşe çıkmış ve buralarda 180 kitap basılmıştır. 1905'ten sonra Ufa, Orenburg, Moskova, Petersburg, Astarhan, Troitsk gibi şehirlerde Tatarlar tarafından açılan matbaalarda yüzlerce kitap yayımlanmış ve

bütün Türkistan'a dağıtılmıştır. 1801-1917 yılları arasında basılan eserlerin dili Türkiye Türkçesi'ne yakındır. İlk Tatar gramer kitabı Sait Halfin tarafından yayımlanmış (Moskova 1778), İbrahim Halfin, eski yazma eserlere dayanarak 1822'de *Ahvâl-i Cingiz Han ve Aksak Temir* adlı bir eser bastırmıştır. 1824'te Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî*'sini neşretmiş, eser Rusça, Almanca ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. İdil-Bulgar Devleti zamanında İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Arap alfabesini kullanmaya başlayan Tatarlar'ın ilk döneme ait yazılı metinleri yok denecek kadar azdır. İçinde Bulgar ve Kıpçak dil öğeleri bulunan Kul Galî'nin (ö. 1236) *Kıssa-ı Yûsuf'u* Tatarca'nın en eski dil yâdigârı kabul edilir. Daha sonra Kerderî'nin *Nehcül-ferâdis* (1342), Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrin* adlı eserlerinin manzum tercümeleri, Hârizmî'nin *Muhabbetnâme*'si (1353), Hüsâm Kâtib'in *Dâstân-ı Cüm-cüme Sultan* (1368), Seyf-i Sarâyî'nin *Gülistan Tercümesi*, Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı devirlerinden kalma yedi adet yarlık ve bitik günümüze ulaşmıştır, bunların dili Çağatayca'ya yakındır.

XIX. yüzyılın sonlarında Tatarca üzerinde Osmanlı Türkçesi'nin etkisi artmış ve edebî dil İstanbul Türkçesi'ne yaklaşmıştır. Şehâbeddin Mercânî, Kayyüm Nâsırî, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Alimcan İbrahimov gibi yazarların öncülüğünde Tatarca neşriyata ağırlık verilse de bu durum 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar devam etmiş, ihtilâlin ardından yeni Tatar edebî dili meydana getirilmiştir. 1924'te Kazan ve Moskova'da düzenlenen Tatar-Başkır Öğretmenleri ve aynı yıl Kazan'da düzenlenen Terminoloji kongrelerinde Tatar dilinin geliştirilmesi için başka dillerden kelime alınmasına, Tatarca'nın Arapça ve Rusça kelimelerden temizlenmesine karar verilmiştir. Modern Tatar yazı dilinin en önemli temsilcilerinden Alimcan İbrahimov, Arap alfabesinin değiştirilmesi fikirlerine şiddetle karşı çıkarak İslâm geleneğinin en güçlü varıtası olan bu alfabenin kullanılmasını Tatar kültürünün sürekliliği ve Tatarca'nın hayatı için bir ön şart kabul ediyordu. 26 Şubat – 5 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de düzenlenen I. Türko-loji Kongresi'nde bu görüş taraftar bulmuş ve Azerbaycan heyetinin sunduğu Latin alfabesi kabul edilmiştir. 3 Temmuz 1927'de Tataristan Halk Komiserliği Sovyeti, Yanalif (yeni elifba) Kanunu'nu kabul etmiş ve Arap alfabesinin yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Alfabe